

В.М. Степанчук, С.М. Рижов, О.Г. Погорілець МЕДЖИБІЖ: НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА ПАМ'ЯТКА НА СХІД ВІД КАРПАТ

Охарактеризовано нижньопалеолітичне місцезнаходження на лівому березі р. Південний Буг біля смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл., вік якого підтверджений біостратиграфічними та археологічними даними.

Ключові слова: захід України, нижній палеоліт, біостратиграфія, ольдованська індустрія.

На теренах України відомо лише кілька достовірних пам'яток початкового періоду кам'яної доби — нижнього палеоліту. Найвідомішими є численні стратифіковані, тобто виявлені в геологічних верствах, рештки перебування нижньопалеолітичної людини в Королевому на Закарпатті (Гладилин 1985; 1997). Молодші за віком і теж стратифіковані нижньопалеолітичні знахідки виявлено в Малому Раковці IV неподалік Королевого (Рижов и др. 2009). На схід від Карпат стратифіковані знахідки нижньопалеолітичного часу нині відомі тільки в двох пунктах: Масловому на Кіровоградщині та Меджибожі на Хмельниччині (Степанчук та ін. 2009). Обидві пам'ятки датуються приблизно однаково — ранніми фазами передостаннього міжльодовиків'я, себто приблизно 350—400 тис. р. т. Але, якщо в Масловому виявлено лише кілька кам'яних виробів у давніх відкладах, то знахідки з Меджибожа численніші, а супровідні природничі дані — як для пам'яток нижнього палеоліту України — незвично багаті та різнопланові.

Меджибіж, як палеонтологічна пам'ятка, відомий близько 100 років і потрапив у поле зору дослідників четвертинного періоду як місцезнаходження, багате на палеонтологічні рештки дрібної та великої фауни. У 1950-х рр. тут були виявлені перші, ймовірно, рукотворні знахідки. На кінець 1990-х — початок 2000-х рр. з'явилися нові повідомлення про наявність тут археологічного матеріалу у відкладеннях міндель-риського періоду (~ 300—400 тис. р. т.). У 2008—2009 та 2011 рр. спільна палеолітична експедиція ІА НАНУ та Київського національ-

ного університету ім. Т. Шевченка здійснила на місцезнаходженні рекогносцирувальні роботи та розкопки, що засвідчили археологічний статус пам'ятки та безперечну перспективність її подальшого дослідження.

Стислий огляд дослідження палеоліту околиць Меджибожа

Виявлення палеолітичних решток у Меджибожі є, значною мірою, наслідком цілеспрямованих пошуків слідів перебування в регіоні давньої людини. Ці роботи провадилися в контексті загального археологічного обстеження, розпочатого поблизу Меджибожа в середині минулого століття. Завдяки зусиллям В.К. Пясецького, М.Й. Ягодзинського, О.Г. Погорілець та С.Ю. Демидка тут виявлено два десятки різночасових поселень і місцезнаходжень (Демидко 2007, с. 62). Особлива заслуга в тому належить В.К. Пясецькому. Зокрема, саме цей дослідник виявив перші ранньопалеолітичні кам'яні артефакти та протягом кількох років власним коштом досліджував пам'ятку Меджибіж (Пясецкий 2001).

До давнього часу, крім нижньопалеолітичного місцезнаходження, ймовірно, належать:

— вироби верхньопалеолітичного вигляду, виявлені у верхніх суглинистих прошарках місцезнаходження Меджибіж (дані В.К. Пясецького, Л.І. Рековця та авторів);

— вироби верхньопалеолітичного вигляду (сколи, нуклеуси та зняряддя), виявлені на східній ділянці подвір'я фортеці Меджибіж у верхній частині суглинків (Толкачов 2005; Моця, Толкачов 2006);

— пластина «палеолітичного вигляду» з поверхні північно-західного схилу дюноподібно-

го підвищення в заплаві лівого берега р. Бужок (Пясецький 2007; Демидко 2007);

— «патиновані палеолітичні відщепи» з поверхні лівого берега р. Бужок на північний захід від с. Ставниця (Демидко 2007);

— «палеолітичні кремені» з лесоподібних суглинків у кар'єрі на лівому березі р. Бужок на захід від с. Ставниця (Пясецький 2007);

— вироби середньопалеолітичного вигляду із суглинків вскриші кар'єру на правому березі Південного Бугу, вище за течією від Меджибожа (розвідка палеолітичної експедиції 2008 р.);

— вироби палеолітичного вигляду з поверхні схилів високого лівого берега Південного Бугу біля потічка Безодня (розвідка згаданої експедиції 2011 р.).

Геологічний і геоморфологічний нарис Подільського Побужжя в районі Меджибожа та вік відкладів основного розрізу

За фізико-географічним районуванням, околиці Меджибожа входять до західної частини Подільського Побужжя Дністерсько-Дніпровської лісостепової провінції (Попов, Маринич, Ланько 1968). Місцезнаходження розміщене на межі Подільської та Придніпровської височин (рис. 1) і на межі Верхнього та Середнього Побужжя (Гожик 1971). Верхньобузьке плато утворює головний вододіл між басейнами Дністра, Дніпра та Південного Бугу. Вважається, що тут зберігся реліктовий стан основних орографічних і річкових систем, гідрографічна система району не зазнала корінних змін, як решта річок Поділля (Геологія... 1958).

Долина Південного Бугу вище Меджибожа врізається на 30—50 м, а її ширина становить від 0,5 до 1,0 км. На відміну від терас заплава чітко виражена. Час формування та склад терас на цій ділянці визначають дещо по-різному. Давньочетвертинні тераси в долинах Південного Бугу збереглися у вигляді окремих острівців, і дослідники вирізняють три—чотири надзаплавні тераси. Зокрема, В.Д. Ласкар'юв виділив дві давньочетвертинні тераси першого (Летичівська) та другого (Меджибізька) порядку (роду), а також відкрив палеонтологічне місцезнаходження в уроч. Слудва на околицях Меджибожа (Ласкарев 1914). У 1929 р. проф. В.І. Крокос передав на опрацювання В.Г. Бондарчуку фауністичну колекцію, зібрану В.Д. Ласкар'ювим у Меджибожі. На підставі вивченого матеріалу В.Г. Бондарчук відніс четвертинні відклади

Меджибожа до міндель-риського інтергляціалу (Крокос 1929; Бондарчук 1931).

У 1960-х рр. з'явилися нові інтерпретації (Заморій 1961; Веклич 1968). Зокрема, П.Ф. Гожик виділив у околицях Меджибожа чотири надзаплавні тераси. На місці майбутніх нижньопалеолітичних знахідок дослідник здійснив зачистку та зібрав багатий фауністичний матеріал і пов'язав розріз із третьою надзаплавною терасою, висота якої сягає 20—25 м, а цоколя — близько 5—6 м над рівнем Південного Бугу. На підставі зразків фауни, молюсків і дрібних ссавців, П.Ф. Гожик відніс місцезнаходження до ліхвінського (міндель-риського) часу, а третю алювіальну терасу запропонував вважати стратотипом для ліхвінського часу на території України (Гожик 1969).

В.К. Пясецький вважає, що в профілі вирізняються голоценові, причорноморські, дофінівські, бузькі, витачівські та удайські ґрунти й леси, які підстеляють алювіальні відклади руслової та заплавної фації завадівського часу (Пясецький 2001; 2011). За даними А.Л. Чепалиги (Rekovets, Chepalyga, Povodyrenko 2007), профіль утворили субаеральні відклади, представлені верхньоплейстоценовими лесами й ґрунтами та подвійною середньоплейстоценовою алювіальною пачкою, що перекриває базальні архейські граніти. Натомість Ж.М. Матвіїшина та С.П. Кармазиненко виявили в розрізі такі стратиграфічні горизонти: голоценовий (hl), бузький (bg), витачівський (vt), удайський (ud), прилуцький (pl), кайдацький (kd), дніпровський (dn) і завадівський (zv), нижче залягають граніти. Численні фауністичні рештки й артефакти пов'язані з zv-горизонтом (Матвіїшина та ін. 2010).

Загалом результати робіт природознавців однозначно свідчать про те, що основну частину розрізу Меджибожа склали седименти часу міндель-риського міжльодовиків'я (рис. 2), перекриті відкладами верхнього плейстоцену та голоцену.

Палеонтологічні знахідки в міндель-риській частині розрізу Меджибожа

Міндель-риська (завадівська, ліхвінська) алювіальна пачка містить численні палеонтологічні, малакологічні, мікро- та мегафауністичні рештки. Водночас вказано на істотні відмінності в складі палеонтологічних решток і споро-пилкових зразків, що походять із відкладів так зв. першого (нижнього) і другого (верхнього) алювіальних циклів Меджибожа, а

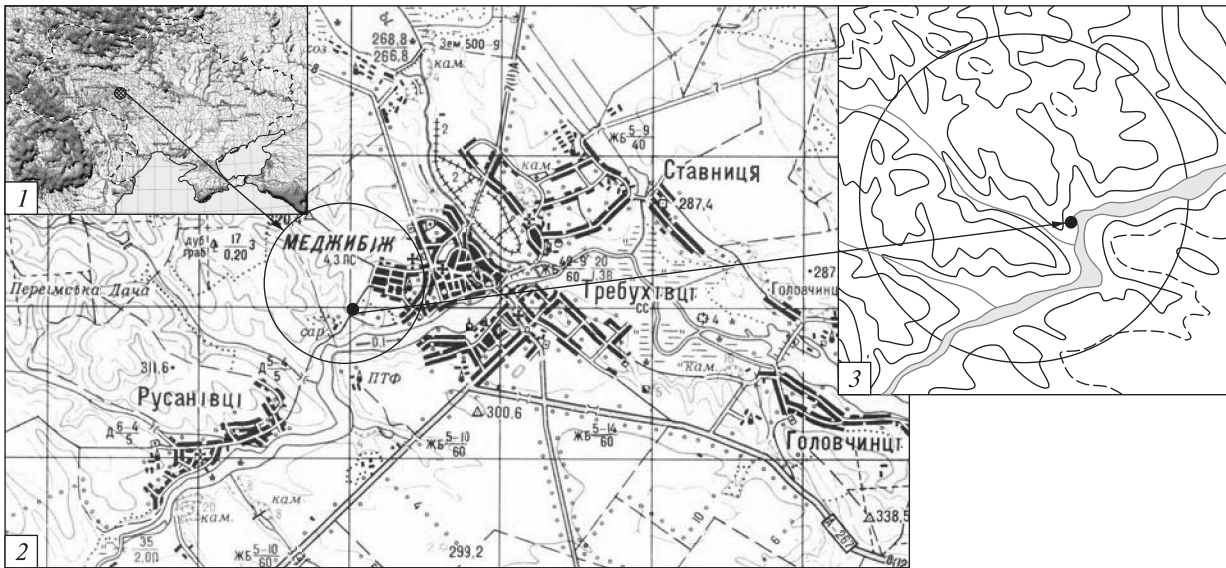

Рис. 1. Локалізація місцезнаходження Меджибіж: 1 — на загальній карті України; 2 — карта України, М 1 : 100000 (лист М-35-091); 3 — прорисовка рельєфу, збільшено (горизонталі через 20 м)

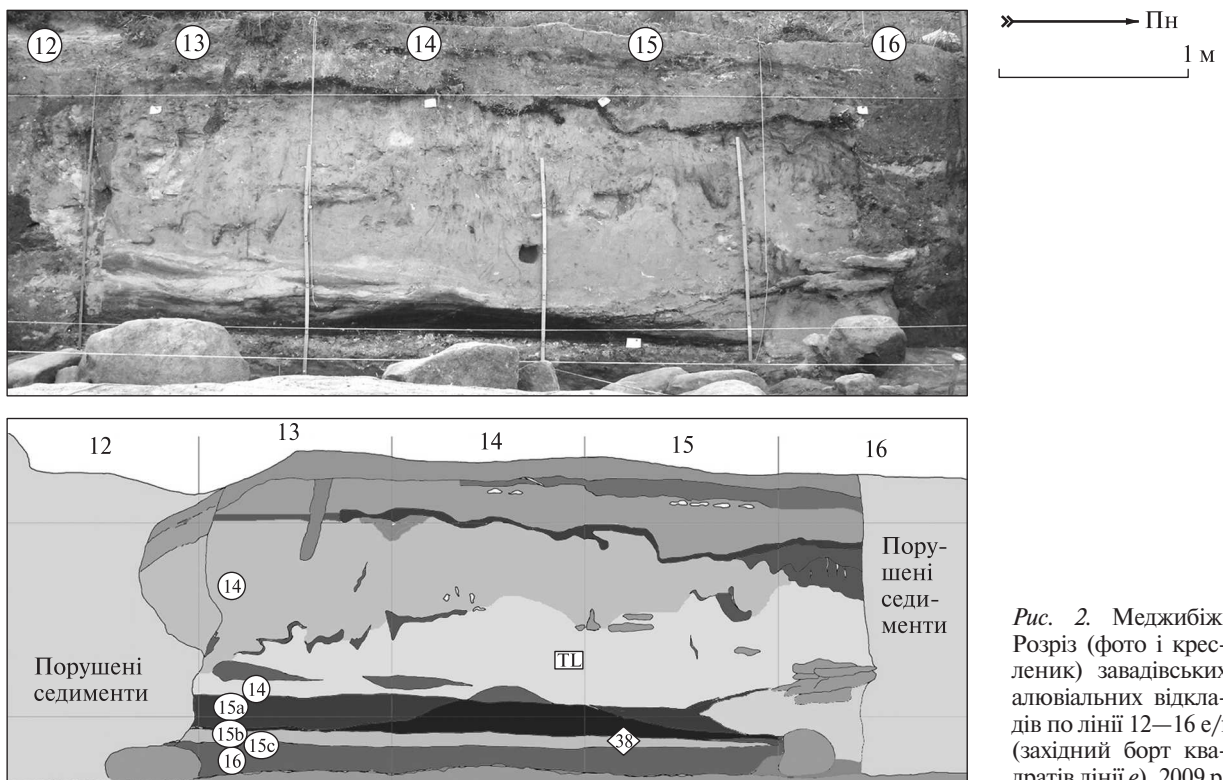

Рис. 2. Меджибіж. Розріз (фото і кресленик) завадівських алювіальних відкладів по лінії 12—16 е/ф (західний борт квадратів лінії е), 2009 р.

також з перехідного шару між ними (Rekovets, Cheralyga, Povodyrenko 2007). Археологічні матеріали походять із нижньої частини верстви.

Згідно з даними М.С. Комар (Пясецкий 2001; Rekovets, Cheralyga, Povodyrenko 2007), нижній горизонт алювіальних відкладів Меджибожа характеризується переважанням (до 80 %) пилку дерев, представленого численни-

ми слідами сосни й дуба, а також липи, в'язя та граба. Є й екзотичні види — горіх, шовковиця та ін. Згідно з даними Л.І. Рековця, дрібну та середню теріофауну представляють *Insectivora* (*Soricidae*), 20 видів *Rodentia* (*Spermophilus* sp.; *Trogontherium cuvieri* F.v. Waldheim, 1809; *Castor* sp.; *Spalax* sp.; *Apodemus* sp.) та *Arvicolidae* (*Clethrionomys glareolus* Schreber, 1780; *Arvicola*

mosbachensis Schmidtgen, 1911; *Microtus gregalis* Pallas, 1779; *Microtus agrestis* L. 1761; *Microtus oeconomus* Pallas, 1776; *Microtus arvalidens* Kretzoi, 1958). Серед великих ссавців є трогонтерієвий слон, етрусський носоріг, гігантський і благородний олені, ведмідь Денінгера та ін. (*Mammuthus cf. trogontherii* Pohlig, 1885; *Dicerorhinus cf. kirchbergensis* Jaeger, 1939; *Megaloceros* sp.; *Cervus cf. elaphus* L. 1758; *Cervus* sp.; *Capreolus* sp.; *Sus cf. scrofa* L. 1758; *Ursus cf. deningeri* Richenau, 1904; *Canidae* [1–2 sp.]), а також *Pisces*, *Amphibia*, *Reptilia* і *Aves*. Ці списки підтверджені новітніми роботами. Зокрема, за польовими визначеннями (П.В. Пучков), у матеріалах Меджибожа, видобутих у 2009 р., представлені рештки носорога, вепра, благородного оленя, гієни?, бобра трогонтерія та достеменно невизначених копитних і парнопалих, а також рештки гризунів і земноводних. Перелік молюсків теж значний і нараховує 49 видів, головним чином прісноводних (дані В.Г. Бондарчука та П.Ф. Голика).

Сировинні ресурси в околицях Меджибожа

Наявність кам'яної сировини, придатної для виготовлення знарядь, — один з найістотніших чинників, що сприяв заселенню території у палеолітичний час. З погляду на це, важливою є доступність покладів в околицях Меджибожа. Тут заслуговує на увагу згадка В.Д. Ласкар'єва, що в межах Проскурова (сучасне м. Хмельницький), за 35 км від Меджибожа, прослідковуються приховані поклади кременю і крем'яних порід сеноманського віку, які залягають на кристалічних породах на глибині від 8 до 20 м (Ласкарев 1914, с. 385–386). Загалом у літогенезі крем'яних порід України та Молдови розрізняють до шести горизонтів утворення силіцитів. За описами та картами, найінтенсивніше крем'яні породи у верхній частині Південного Бугу накопичувалися в ранньосеноманський час, що в подальшому на цій, найвищій, ділянці Українського щита припинилося (Сеньковський 1977, с. 23). Таким чином, є підстави вважати, що джерелом крем'яної сировини в околицях Меджибожа в палеолітичний час могли слугувати алювіальні відклади пра-Бугу з перевідкладеними сеноманськими кременями. Одне з таких відслонень, що містило шаруватий матеріал зі слабо обкатаних грубих уламків граніту, гнейсу, кварцу та крем'яної гальки з крихким піщаним заповнювачем, виявлене в 2011 р. нижче за

течією від місцезнаходження на лівому березі Південного Бугу. Певна кількість гальки кременю, фрагментів жильного кварцу, вкраплень щільних різновидів граніту були доступні на самому місцезнаходженні. Внизу товщі відкладів тут зафіксовано кілька різновидів кременю, що різняться забарвленням, кількістю включень, структурою та складом.

Археологічні дослідження місцезнаходження Меджибіж

Від 1996 р. і донедавна на місцезнаходженні провадили розкопки В.К. Пясецький і Л.І. Рековець. За їхніми даними, кам'яні артефакти траплялися в тих само горизонтах, що й викопна міндель-риська фауна (Пясецький 2001; 2011; Рековець 2001; 2001а; Rekovets, Cheralyga, Povodyenko 2007).

На початок 2000-х рр. склалася парадоксальна ситуація: фахівці суміжних наук твердили про наявність ранньопалеолітичного місцезнаходження, але археологи жодним чином не відреагували. З метою з'ясувати ситуацію в 2008—2009 рр. спільними зусиллями ІА НАНУ та Київського національного університету ім. Т. Шевченка було здійснене археологічне обстеження Меджибожа. У 2008 р. рекогносцировкою, виконаною під час палеонтологічних досліджень Л.І. Рековця, встановлена наявність шару, що містить четвертинну фауну, а також добре збережені крем'яні вироби. Також з'ясувалося, що частина кісток має пошкодження, пов'язані з діяльністю давньої людини (Степанчук и др. 2010; Stepanchuk et al. 2010).

У 2009 р. на місцезнаходженні був закладений розкоп площею близько 23 м², однак лише на ділянці приблизно 3 м² товща відкладень виявилася непорушеною роботами минулих років та ще близько 10 м² містили рештки неповністю вибраної нижньої частини колонки (Степанчук и др. 2010). Ці роботи провадилися разом з палеогеографами (Матвіїшина та ін. 2010). У відкладах завадівського горизонту стадій zv_1 і zv_3 (за Ж.М. Матвіїшиною та С.П. Кармазиненком), 12 (за Пясецький 2001) або 15 і 16 (за А.Л. Чепалигою: Rekovets, Cheralyga, Povodyenko 2007) літогоризонтах, які теж відносяться згаданими авторами до завадівського (ліхвінського, гольштейнського, міндель-риського) часу, виявлено фрагменти кісток тварин хозарського фауністичного комплексу, зокрема, вірогідно, з антропогенними пошкодженнями, поодинокі крем'яні гальки та їхні фрагменти, знахідки з інших порід каменю,

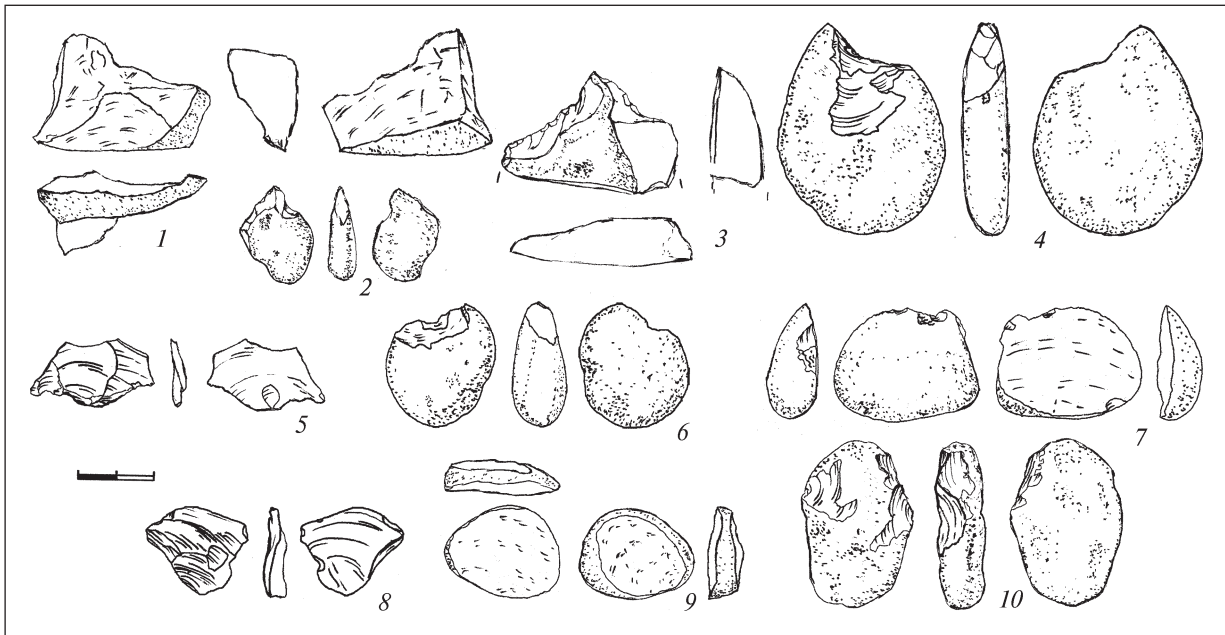

Рис. 3. Меджибіж. Кам'яні вироби з розкопок 2009 та 2011 рр.: 1 — «основний комплекс»; 2—10 — «давній комплекс» (9 — кварцит; інше — кремій)

частина яких демонструє ознаки навмисної модифікації, зокрема, чопінг темно-сірого граніту.

У 2011 р. основні дослідження провадилися на різних ділянках так зв. точки 1, тобто в місці розкопок В.К. Пясецького та Л.І. Рековця 1990-х — початку 2000-х рр., а також основного розкопу 2009 р. Крім того, здійснено мінімальне тестування відкладів на новому пункті А, розташованому нижче за течією Південного Бугу, звідки походять вірогідні археологічні та ізольовані палеонтологічні матеріали. У точці 1 виявлені ділянки, відмінні за стратиграфією. Зокрема, вперше виявлена ділянка без алювіальної пачки, яка, проте, містила внизу декілька рівнів залягання давніх артефактів і, не виключено, залишки вогнища. У молодших відкладах, що належать до кінця плейстоцену, також виявлені окремі артефакти. У колонках з алювіальними седиментами завадівського (міндель-риського) часу трапилися порівняно численні та добре збережені фауністичні рештки та поодинокі кам'яні артефакти, виготовлені з різної сировини.

Знахідки із завадівських відкладів Меджибожа

Роботами 2008, 2009 та 2011 рр. у відкладах завадівського горизонту (за Ж.М. Матвіїшиною та С.П. Кармазиненком) виявлені фауністичні рештки, зокрема з різними пошкодження-

ми, поодинокі крем'яні гальки та їх фрагменти і знахідки з інших порід каменю, частина яких демонструє ознаки навмисної модифікації. Ці відклади співвідносяться з 12-м (за: Пясецький 2001) або з 15-м і 16-м (за: Rekovets, Chepalyga, Povodyrenko 2007) літогоризонтами, які вказані автори теж відносять до завадівського (ліхвінського, гольштейнського, міндель-риського) часу. З-поміж кам'яних виробів представлені крем'яні гальки з ознаками обробки, фрагменти та сколи з гальок і галькові знаряддя (рис. 3, 1, 2, 4, 6, 7, 9, 10), а також знаряддя на сколах, нуклеоподібні уламки, сколи (рис. 3, 3, 5, 8) і лусочки. Якщо розглядати матеріали в цілому, то найближчі аналогії вбачаються в мікрогалькових індустріях нижнього палеоліту. Найточніше матеріали Меджибожа можна визначити як належні до індустрій технологічної моделі 1 (олдованської). Втім, це визначення попереднє, оскільки незвичність техніко-типологічного вигляду матеріалів і відсутність аналогій в українських палеолітичних пам'ятках, природно, змушує бути обережним. Крім того, слід зважати на численність матеріалу. Додамо також, що артефакти з кременю та крем'яних порід характеризуються принаймні двома, іноді відчутно різними ступенями збереження, що, ймовірно, свідчить про наявність на місцезнаходженні слідів двох, можливо віддалених у часі, епізодів перебування людини. Отже, попередньо можна вирізнити два комплекси знахідок.

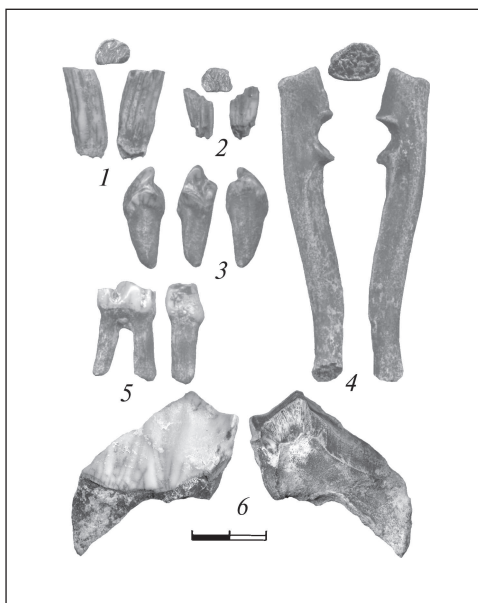

Рис. 4. Меджибіж. Кістки з міндель-риських відкладів: 1, 2 — трогонтерія; 3 — гієни(?); 4 — оленя; 5 — бобра; 6 — носорога (2009 р., польові визначення П.В. Пучкова)

Знахідки так зв. «основного комплексу» походять, як встановлено роботами 2008—2011 рр., зісподу алювіальних піщаних відкладів і стратиграфічно асоціюються з більшістю зразків решток великої фауни. Для виготовлення крем'яних артефактів використовували якісний зеленкувато-коричневий тонкозернистий кремій, можливо місцевий, сеноманського часу (див.: Сеньковський 1977). Утім, точне походження кременів цього типу достеменно невідоме.

Серед знахідок «основного комплексу» є трохи люстровані, непатиновані, з досить гострими гранями лусочки, сколи, зокрема з ретушню, нуклеподібні вироби, фрагменти з ознаками на вмисного розколювання. Подібні за сировиною, технікою обробки та ступенем збереженості речі трапляються і в субаеральній колонці відкладів, вік яких попередньо також визначається як ZV_1 . Частина їх була сконцентрована біля ймовірних залишків вогнища у вигляді розшарованої лінзи потужністю до 15 см овальної в плані форми до 40 см у максимальному перетині. Крім сколів, у добірці також представлені вироби на крем'яних гальках. Можливо, використовувалися й інші породи, зокрема кварц, кварцит і, вірогідно, граніт. Технологічно й типологічно серія виробів має вигляд нерозвиненої та не має жодних аналогій у середньопалеолітичних індустріях.

Знахідки так зв. «давнього комплексу», як встановлено в 2011 р., розміщені стратигра-

фічно нижче «основного комплексу» та походять із відкладень, які залягають на поверхні гранітів і представлені окремими супіщано-глинистими та глинистими лінзами й прошарками. Ці відкладення в субаеральній колонці дуже попередньо визначаються Ж.М. Матвішиною та С.П. Кармазиненком як лубенський алювій. Знайдені тут, імовірно, модифіковані людиною вироби представлені крем'яними гальками з ознаками оббивки, розщепленими гальками, сколами-«дольками» та окремими ретушованими предметами. Ширше тут представлені вірогідні артефакти з інших порід каменю, зокрема кількох різновидів граніту, крем'янистого сланцю, кварцу та кварциту. Особливої уваги заслуговують вироби з граніту, використання якого можна пояснити відсутністю сировини та значних розмірів якісніших порід каменю (Степанчук 2012). Крем'яна сировина інакша ніж речей «основного комплексу» та, дуже вірогідно, місцевого походження, з алювію пра-Бугу. Стан збереженості також відрізняється: поверхня більше вивітрена та обкатана, вкрита гідроокислами марганцю та заліза. Але не виключено, що характеристики кременів «основного» та «давнього» комплексів є наслідком різних умов консервації. Як і серія речей «основного комплексу», предмети «давнього» не мають нічого спільного з технологічно й типологічно розвиненими індустріями та мають аналогії в галькових індустріях нижнього палеоліту.

Збереженість кісток, що супроводжували серію артефактів «основного комплексу», не відрізняється від стандартної для палеолітичних пам'яток (рис. 4). На стан палеонтологічного матеріалу, нетиповий для кістковищ природного походження, вже звертали увагу палеонтологи. Багато кісток демонструють так зв. «зелені», себто свіжі, злами; є й інші ознаки розщеплювання. Знайдено кілька фрагментів кісток припустимо зі слідами кам'яних знарядь (нарізки). Унікальною є знахідка фрагмента таза носорога чи слона з двояковипуклою лінзоподібною зарубкою, антропогенне походження якої підтвердив, зокрема, фахівець з обробки кістки в палеоліті проф. А. Оно. Привертає також увагу оформлений оббивкою фрагмент трубчастої кістки великої тварини (слона чи носорога). Вигляд серії кісток з Меджибожа з розкопок 2009 та 2011 рр. загалом можна пояснити дією різних чинників, але переважає, безперечно, антропогенний.

У відкладах, які містять знахідки «давнього комплексу», трапилося лише кілька фрагментів погано вцілілої кістки.

Обговорення та висновки

Місцезнаходження Меджибіж відоме серед палеонтологів і геологів протягом майже століття. Вперше на наявність тут кам'яних виробів, що, ймовірно, належали давній людині, звернув увагу геолог і археолог-аматор В.К. Пясецький. Від початку ХХ ст. та донедавна тут час від часу провадилися лише геологічні, палеонтологічні та розвідкові археологічні роботи (В.К. Пясецький, Л.І. Рековець).

Систематичні археологічні дослідження пам'ятки розпочаті останніми роками спільною палеолітичною експедицією ІА НАНУ та Київського національного університету ім. Т. Шевченка за підтримки Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (Степанчук та ін. 2010; Матвіїшина та ін. 2010). Основний результат робіт 2008, 2009 та 2011 рр. полягає в тому, що виявлені нові та незаперечні аргументи на користь археологічного статусу місцезнаходження Меджибіж і підтвердження наявності тут культурних шарів. Завдяки залученню палеопедологів підтверджено завдівський вік седиментів, що містять артефакти й рештки фауни великих сухопутних ссавців. Уперше отримані дані щодо наявності в межах місцезнаходження кількох різночасових нижньопалеолітичних комплексів. Безперечний інтерес викликає серія виробів з граніту та інших некрем'яних порід. Дані 2009 і 2011 рр. свідчать на користь визначальної ролі антропогенного чинника в накопиченні тут фауністичних решток. Висхідний культурний горизонт, безумовно, пошкоджений: жодних прикмет жилої поверхні роботами 2009 р. не зафіксовано. Однак у 2011 р. вперше виявлені ділянки без алювіальних седиментів, але з кількома горизонтами залягання артефактів і, можливо, залишками вогнища. Поки що немає однозначних вказівок ні на обставини накопичен-

ня культурних решток, ні на послідовність, умови та чинники подальшого руйнування жилої поверхні та перевідкладення решток життєдіяльності.

Давні пам'ятки, вік яких становить 400–600 тис. р., а інколи сягає 1,0–1,4 млн р., відомі на сусідніх територіях: у Туреччині, Греції, Болгарії та Росії. Територія України географічно є певною перехідною зоною між Центральною та Південно-східною Європою й Кавказом і наступними далі на схід і північ. Окрім того, територія України пов'язана щонайменше з двома вірогідними шляхами поширення людини з Африки через Малу Азію, тобто: а) через Босфор і б) через Кавказ і далі Закавказзя (Степанчук 2010). Зважаючи на це, будь-які нові дані щодо давнього перебування людини на схід від Карпат певною мірою є ключовими для розуміння шляхів, обставин і часу залюднення цих ареалів.

Меджибіж нині єдине в Україні місцезнаходження середньоплейстоценової доби, де кам'яні вироби та фауністичні рештки з ознаками трансформації людиною знайдені в стратиграфічних умовах і в супроводі повного спектру біостратиграфічних свідочств. В археологічному сенсі матеріали Меджибожа найпевніше можуть бути визначені як належні до індустрій технологічної моделі 1 (олдованської, або галькової). Це дозволяє оцінювати Меджибіж як місцезнаходження, яке потенційно дуже важливе для подальших досліджень ранніх етапів освоєння рівнинних просторів на схід від Карпат на початку середнього плейстоцену, тобто близько 400 тис. р. т.

Підсумовуючи, наголосимо, що подальше дослідження місцезнаходження видається вкрай важливим, оскільки пам'ятка, безперечно, є унікальним для України джерелом для реконструкції раннього епізоду проникнення нижньопалеолітичного населення на Східно-європейську рівнину.

Бондарчук В.Г. Фауна солодководних покладів Меджибожа // Збірник пам'яті академіка П.А. Тутковського. — 1931. — II. — С. 105–119.

Веклич М.Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. — К., 1968.

Геология СССР. — М., 1958. — Т. V. Украинская СССР, Молдавская СССР. — Ч.1. Геологическое описание платформенной части.

Гладилін В.Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 12–54.

Гладилін В.М. Найдавніше населення на території України // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 17–50.

Гожик П.Ф. О возрасте меджибожской фауны // Материалы по четвертичному периоду Украины: к VII конгр. ИНКВА (Париж, 1969). — К., 1969. — С. 138–143.

Гожик П.Ф. Геоморфологічна будова долини р. Південного Бугу // Географічні дослідження на Україні. — 1971. — 3. — С. 67–74.

Демидко С.Ю. Меджибізький археологічний мікрорегіон (звід пам'яток) // Літопис Хмельниччини. — Хмельницький, 2007. — С. 62–73.

- Заморій П.К. Четвертинні відклади Української РСР. — К., 1961.
- Крокос В.І. Грунтотворчі породи Проскурівської округи // Матеріали дослідження ґрунтів України. — К., 1929. — 3. — С. 11—20.
- Ласкарев В.Д. Общая геологическая карта Европейской России. Лист 17-й. — М., 1914 (Труды геологического комитета. Нов. серия. — 77).
- Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Степанчук В.М., Рижов С.М. Результати палеопедологічних (мікроморфологічних) та археологічних досліджень палеолітичного пам'ятника Меджибож // Фізична географія та геоморфологія. — К., 2010. — 2(59). — С. 123—129.
- Моця Б.О., Толкачов Ю.І. Меджибіж: твердиня над Бугом // Охорона культурної спадщини Київської області: Проблеми. Матеріали. Дослідження. — К., 2006. — С. 145—156.
- Попов В.П., Маринич А.М., Ланько А.І. (ред.). Физико-географическое районирование Украинской ССР. — К., 1968.
- Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // Vita Antiqua. — 2001. — № 3/4. — С. 125—134.
- Пясецкий В.К. Каталог древних поселений, стоянок и местонахождений // Літопис Хмельниччини. — Хмельницький, 2007. — С. 101—110.
- Пясецкий В.К. Додаткові дані про ашельське місцезнаходження Меджибіж // Кам'яна доба України. — 2011. — 14. — С. 20—26.
- Рековец Л.І. Меджибож — местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине // Вестник зоологии. — 2001. — 35(6). — С. 39—44.
- Рековец Л.І. Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож // Vita Antiqua. — 2001a. — № 3/4. — С. 135—137.
- Рыжов С.Н., Матвишина Ж.Н., Пудовкина А.С., Левчук П.А. Стратиграфическое и планиграфическое изучение палеолитической стоянки Мальый Раковец IV в Закарпатье // Vita Antiqua. — 2009. — № 7/8. — С. 60—71.
- Сеньковский Ю.Н. Литогенез кремнистых толщ Юго-Запада СССР. — К., 1977.
- Степанчук В.М. «Балканський міст» у початковому освоєнні території сучасної України // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 3—12.
- Степанчук В.Н. Нижнепалеолитическое местонахождение Меджибож на Южном Буге: новые данные и интерпретации // STRATUM plus. — 2012. — № 1. — С. 47—65.
- Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // Кам'яна доба України. — 2009. — 11. — С. 25—40.
- Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П. Поновлення робіт на місцезнаходженні Меджибіж: результати 2008—2009 рр. // Кам'яна доба України. — 2010. — 12. — С. 33—44.
- Толкачов Ю.І. Меджибіж: археологічні дослідження, підсумки та перспективи // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснування Фастівського ДКМ. — К.; Фастів, 2005. — С. 355—367.
- Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. Geology and Mammalian Fauna of the Middle Pleistocene Site Medzhybozh, Ukraine // Quaternary International. — 2007. — 160. — P. 70—80.
- Stepanchuk V., Ryzhov S., Rekovets L., Matviishina Zh. The Lower Palaeolithic of Ukraine: Current Evidence // Quaternary International. — 2010. — 223/224. — P. 131—142.

Надійшла 21.03.2012

В.Н. Степанчук, С.Н. Рыжов, О.Г. Погорелец

МЕДЖИБОЖ: НИЖНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЙ ПАМЯТНИК К ВОСТОКУ ОТ КАРПАТ

Местонахождение Меджибож известно среди палеонтологов и геологов уже около 100 лет. Впервые на наличие здесь каменных изделий, которые, вероятно, принадлежали древнему человеку, обратил внимание геолог и археолог-любитель В.К. Пясецкий, что проигнорировали палеолитоведы. Таким образом, с начала XX в. и до недавнего времени здесь время от времени проводились лишь геологические, палеонтологические и разведочные археологические работы (В.К. Пясецкий, Л.И. Рековец).

Систематические археологические исследования памятника начаты в последние годы совместной палеолитической экспедицией ИА НАНУ и Киевского национального университета им. Т. Шевченко при поддержке Государственного историко-культурного заповедника «Межибіж». Основные результаты работ 2008, 2009 и 2011 гг. сводятся к следующему. Найдены новые убедительные аргументы в пользу археологического статуса местонахождения Меджибож и подтверждено наличие здесь культуросодержащих слоев. Благодаря привлечению палеопедологов (Ж.Н. Матвишина, С.П. Кармазиненко) подтвержден завадовский возраст седиментов, которые содержат артефакты и фауну крупных наземных млекопитающих. Впервые получены указания на наличие в пределах местонахождения нескольких разновременных нижнепалеолитических комплексов. Данные 2009 и 2011 гг. свидетельствуют об определяющей роли антропогенного фактора в накоплении здесь фаунистических остатков. Исходный культурный горизонт, безусловно, поврежден: следов жилой поверхности работами в 2009 г.

не обнаружено. Впрочем, в 2011 г. впервые зафиксированы участки, лишенные аллювиальных седиментов, но с несколькими горизонтами залегания артефактов и, возможно, остатками очага. Пока отсутствуют однозначные указания на обстоятельства накопления культурных остатков и на последовательность, условия и факторы последующего разрушения жилой поверхности и переотложение остатков жизнедеятельности.

Древние памятники, возраст которых составляет 400—600 тыс. лет, а иногда и 1,0—1,4 млн лет, известны на соседних территориях: в Турции, Греции, Болгарии, России. Территория Украины вследствие географического положения представляет собой переходную зону между Центральной и Юго-Восточной Европой, а также Кавказом и следующими территориями к востоку и северу. К тому же территория Украины непосредственно связана, по меньшей мере, с двумя достоверными путями распространения человека из Африки: через Малую Азию, то есть через Босфор, или через Кавказ и далее Закавказье. Поэтому любые новые данные относительно древнего пребывания человека к востоку от Карпат в известной степени являются ключевыми для понимания путей, обстоятельств и времени заселения этих ареалов.

Меджибож представляет пока единственное в Украине местонахождение среднеплейстоценового возраста, где каменные изделия и фаунистические остатки с признаками трансформации человеком найдены в стратиграфических условиях и в сопровождении полного спектра богатых биостратиграфических свидетельств. В археологическом смысле материалы Меджибожа наиболее адекватно могут быть определены как принадлежащие к индустриям технологической модели 1 (олдованской). Это позволяет расценивать Меджибож как местонахождение, потенциально очень важное для последующих исследований ранних этапов освоения равнинных пространств к востоку от Карпат в начале среднего плейстоцена, около 400 тыс. лет назад. Памятник, бесспорно, представляет собой уникальный для Украины источник к реконструкции раннего эпизода проникновения нижнепалеолитического населения на Восточноевропейскую равнину.

V.M. Stepanchuk, S.M. Ryzhov, O.H. Pohorilets

MEDZHYBIZH: LOWER PALAEOOLITHIC SITE TO THE EAST FROM THE CARPATHIANS

The locality of Medzhybizh is well known among palaeontologists and geologists for about 100 years. It was V.K. Pyasetski, a geologist and an amateur archaeologist, who first drew attention to stone artifacts which apparently were products of ancient man activity, but this assumption was ignored by professional archaeologists studying Palaeolithic. Thus, since the beginning of the 20th c. until recently only geological, paleontological and archaeological prospecting (V.K. Pyasetskyi; L.I. Rekovets) were conducted from time to time.

Systematic archaeological research at the site started in recent years by joint Palaeolithic expedition of the IA NASU and Taras Shevchenko Kyiv National University with support of the Medzhybizh State Historic and Cultural Preserve. The main results of 2008, 2009, and 2011 field seasons come to the following. New direct arguments in favour of the archaeological status of Medzhybizh were found and presence of culture layers was confirmed. Owing to the involvement of palaeopedologists (Zh.N. Matviishina, S.P. Karmazinenko) the Zavadivka age of sediments containing artefacts and fauna of large terrestrial mammals was confirmed. Evidence about a few, different in age, Lower Palaeolithic assemblages at the site was obtained for the first time. Data of the 2009 and 2011 demonstrates the defining role of human factor in accumulating of fauna remains here. Original cultural horizon was certainly damaged and no traces of living floor were identified in 2009. However, in 2011, the first areas were unearthed where few horizons of artefacts and likely remains of a hearth were found embedded in likely subaerial sediments. So far there are no unambiguous evidence as to circumstances of cultural remains accumulation, and as to the subsequence, conditions, and factors of destruction of living surface and redeposition of remains of human activity.

Ancient monuments with the age of 400—600 Kyr and sometimes of 1,0—1,4 Myr are known on adjacent areas: in Turkey, Greece, Bulgaria and Russia. The territory of modern Ukraine due to its geographical location is a transitional zone between Central and South-Eastern Europe, as well as the Caucasus and further territories Eastwards and Northwards. Moreover, the territory of Ukraine is directly linked with at least two reliable ways of human expansion from Africa through Asia Minor, i.e. via the Bosphorus, or via the Caucasus and Transcaucasia. Consequently, any new data concerning the early human presence in the East European part of Ukraine are clue for understanding of ways, circumstances, and time of peopling these areas.

Medzhybizh is the only known in Ukraine Middle Pleistocene location where stone wares and remains of man-transformed fauna are discovered in stratigraphic context and are accompanied by a full range of rich biostratigraphic evidence. In archaeological terms materials from Medzhybizh can be most adequately defined as industry of technological mode 1 (Oldowan). This allows the authors to consider Medzhybizh as a locality potentially very important for the further studies on the early stages of settling lowland areas eastward of the Carpathians in the beginning of the Middle Pleistocene, ca. 400 Kyr BP. Undoubtedly, the site appears to be a unique for Ukraine source for reconstruction of the early episode of penetration of the Lower Palaeolithic population onto East European plain.